

Vándoranekdota Bornemisznánál

Bornemisza Postilla-gyűjteményének IV. kötetében (479.) olvasható a következő történet egy zsidóról:¹

„Egy városba egyic midőn az árnyec szekbe eset volna szombaton, nem mertec ki venni, hanem más napra halasztottac, de az ot valo Pispec czufsagba öis nem hatta vasarnap ki venni, hogy ha szombatot becülte, az vasarnapotis becüllye, es így ket nap kellet a büzt nyelni.”

Aki olvassa – s nem gondol Bornemisza forráshasználatára az anekdoták terén –, könnyen megtévedhet és hajlandó magyarországi történetnek tekinteni.² Holott vándoranekdotáról van szó,³ amelynek első forrása Johannes Pauli (1519). Nála a püspök még nem szerepel.⁴

Bornemiszával teljesen megegyezően adja elő Hans Wilhelm Kirchof a Wendunmuthban (I. 2. Nr. 33.):

„Anno domini 1270 fiel zů Magdenburg ein Jud am samstag in ein sprachhauss, wolten im doch die andern Juden, damit der sabbath am feyren nicht gebrochen würde, nicht herausser helffen. Und do das geschrey für den bischoff kam, gebot er den Juden bey grosser straff, die weil sie iren sabbath so hoch gefeyret, dass sie den sonntag, der Christen feyrtag, auch nit brechen, sondern rüwen sollten. Also müsst der arm Jud zwen tag im wüst sitzen.”⁵

Bornemisza forrása azonban nyilván itt is Manlius. Ő ugyan megnevezi a püspököt, de Bornemisza – mint számára érdektelent – elhagyja:

„Accidit Magdeburgi, ut die sabbathi Judaeus in cloacā icideret, ibi Judaei tanti faciebant suū sabbathum, ut ipsum eo die extrahere nollent. Re delata ad episcupum Magdeburgensem Ernestum, inquit: Cum Judaei tanti faciant suum sabbathum, ut hominem ex cloaca extrahere nollint, ergo etiam nostrum sabbathum tanti faciamus, ac prohibuit ne die Dominico Judaeus extraheretur, ita oportuit illum Judaeum biduum manere in cloaca. Tertio tandem die extractus est.”⁶

Ez az apró adalék is járuljon hozzá a Bornemisza-anekdoták forrásainak tisztázásához.

Scheiber Sándor

A két Ács Mihály életrajzához

Idősebb Ács Mihály leginkább azon a réven tarthat számot irodalomtörténeti érdeklődésre, hogy egyik szerkesztője volt a *Zengedező-Mennyei Kar* című énekeskönyvnek,¹ ez pedig korszakot nyitott a magyar evangélikus énekeskönyvek történetében. Lelkészi működése összefonódott mind a két kuruc szabadságharc történetével. Halála idejének megállapításához némi támpontot nyújt az az adat, hogy a kemenesaljai evangélikus esperességben 1708. január 18-án kezdődött alesperesi látogató körútról szóló feljegyzés már mint halottról emlékezik meg róla, addigi főesperesről.²

¹ NEMESKURTY ISTVÁN: Bornemisza Péter, az ember és az író. Bp., 1959. 454. Nr. 71.

² Magyar—Zsidó Oklevéltár. V/2. Bp., 1960. 5.

³ OSKAR FRANKL: Der Jude in den deutschen Dichtungen des 15., 16. und 17. Jahrhunderts. M. Ostrau—Leipzig, 1905. 51, 53.

⁴ JOHANNES PAULI: Schimpf und Ernst. Herausg. Johannes Bölte. I. Berlin, 1924. 232—233. Nr. 389; II. 346—347. A teljes irodalommal.

⁵ Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchof. Herausg. Hermann Österley. I. Tübingen, 1869. 483. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. XCV.)

⁶ J. MANLIUS: Locorum communium collectanea. Basileae, 1563. II. 40.

⁷ RMK I. 1490. Lőcse, 1696. Vajon ekkor először?

⁸ A kemenesaljai evangélikus esperesség legrégibb jegyzőkönyve, 181 kk. A celldömölki evangélikus egyházközség levéltárában. A jegyzőkönyv kivonata az Evangélikus Országos Levéltárban, Egyetemes Egyház levéltára, Ia 15; 12. jelzet alatt.

Ifjabb Ács Mihály elsősorban könyvkiadásokat gondozó tevékenysége révén tartozik bele a magyar irodalomtörténetbe, de vannak önálló művei is. A Rákóczi híveihez kapcsolódó életsorsa pedig adalék a XVIII. század első évtizedének történetéhez.

Életrajzához új adatok bukkantak elő. Ezek részben kiegészítik, részben helyesbítik eddigi ismereteinket. Ezért kívánatos egész életrajzának áttekintése.

Születési idejére és helyére nézve hiteles adat nincs. Az a nézet, hogy Kemenesszentmártonban született, arra támaszkodik, hogy 1699-ben és 1700-ban Strassburgban megjelent két disputációs iratán így jelezte magát: Szent Martonyiensis de Kemenyes Alla.³ De ezzel az adalékkal szemben áll a wittenbergi egyetemi anyakönyvi bejegyzés 1700-ból, ez szerint ugyanis mint nemescsói iratkozott be.⁴ Az utóbbi helységnév bizonyára apja, Idősebb Ács Mihály akkori lelkesítő működési helyére utal, bár lehet, hogy ezenkívül még az Ács család törzshelyére is. Az egyenlő értékű adatok különbsége óvatosságra int a másik hely, ti. Kemenesszentmárton tekintetében is.

1695-ben Győrött tanult. Valószínűtlen, hogy akkor már 23 éves volt, tehát az a nézet, hogy 1672-ben született, aligha áll helyt.

Strassburgi diákoskodásának végével 1700-ban Salzmann, aki talán egyik professzora volt, Spenernek, ez pedig tovább ajánlotta Franckének, a németországi pietizmus másik vezető személyének: ez a mind nemzetére, mind nyelvére nézve valóban magyar alkalmas lenne arra, hogy Halléban a magyar nyelvet tanítsa; a magyar nyelv ismerete fontos lenne Hallének Délkelet-Európa felé való hatása szempontjából.⁵ Ifjabb Ács Mihály azonban mégsem Halléba ment, hanem az evangélikus ortodox teológia fellegvárába; a wittenbergi egyetemre iratkozott be 1700 júniusában.⁶ Egy félévig itt, majd egy évig Tübingenben tanult. Az utóbbi helyen tanuló társa volt neki Czvittinger Dávid. Újra Strassburgba ment; ott 1702-ben sajtó alá rendezte apja egyik munkáját, a *Boldog halál szekerét*.⁷ A kiadványt ő akarta hazahozni, de útközben nagy veszteség érte. A liptingeni vámon elkobozták könyveit, ő maga is nehezen szabadult a letartóztatásból. A liptingeni vámon rekedt könyvpéldányok további sorsa homályos. Ugyanazon mű 1708-i lőcsei kiadásának ajánlásában ő maga azt írta, hogy az ő hazatértekor mentek veszendőbe. „... Ulma Városában lakozók, kiknél előbbeni esmértségem lévén Oenipontumban [így] = Innsbruckba] írának az elvesztet Könyveimért, melyeknek meg nyereséért jó reménységet is mutatának; de a két-féle Német és Frantzia tábor oda közelgetven elhagyni kényszerítettem, a melly helyet minekutánna a mi Imperiumban lévő Magyar Hadaink felveszérének, a Könyvek-is prédára kelének; mint az után Ulmából költ levelekből tudósítottam.”⁸ Valószínűleg ennyi a magva Czvittinger amaz elbeszélésének, amely a mű első kiadásának nagyjából elpusztulását egy politikai szándékú fortélyal és az 1704. évi höchstädti csatával hozza kapcsolatba.⁹ Elbeszélését, amely egyébként alighanem az irodalomtörténeti mendemondák közé sorolandó, Bod Péter így vette át Magyar Athénásába: „Ki-nyomtatattatta volt elsőben Ats Mihálynak Mihály nevű Fija a' Török István Ur költségén Argentoratumban: de Leptinge nevű vámon árestálták mikor Hazájába akarná hozni, 's az Imperiumban-lévő Magyar Hadak elprédálták. Mikoron Hokstádnál 1704-dik eszt. az Ánglus és Tsászár Hadai a' Frantiákat fel-verték, mind a' Tiszteknek, 's mind a' Frantzia Köz-katonáknak egyetmássai között ezen Magyar Könyvetskének sok eksemplárjai találtattak. Mellyen elsőben tsudálkoztak, de annak utánna ki-tanulták, hogy azokat a' Frantiák Argentoratumba nyomtatták és arra tzéloztak véle, hogy ha Magyar országba szándékjuk szerint bé-jöhetnek, ott a' Magyarokkal barátságot szerezzenek ezen Könyvetske által, melyről értették volt, hogy kedves volna a' Magyarok előtt”¹⁰

1702. szeptember 11. és 1703. július 5. mint szélső határidők közt rektor volt a győri evangélikus iskolában.¹¹

Az 1703 nyara és 1707 januárja közötti időre nézve élete fordulatait időpontszerűen nem tudjuk megjelölni, de az emlékek bizonyossága szerint ezekre az évekre esik kemenesszentmártoni és vadossai lelkeszkedése, Dunántúlról a Felvidékre költözködése, kuruc urak mellett i udvari káplánságának és rozsnyóbányai (rozsnyói) lelkipásztorkodásának a kezdete.

³ RMK III. 4145. 4191.

⁴ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIV. 148.

⁵ WINTER, EDUARD: Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert-Berlin, 1954. 134 k.

⁶ Vö. 4. jegyzet.

⁷ RMK I. 1662.

⁸ RMK I. 1744.

⁹ Specimen Hungariae literatae. Frankfurt és Lipcse, 1711. (RMK III. 4767.) 13 kk. — Elbeszélésének esetleges hasznosításánál célszerű számba venni, hogy a szóban levő háború folyamán Höchstádtól 1703. szept. 20. a császáriakat futamították meg a franciák, 1704. aug. 13. a francia—bajor sereget győzte le Savoyai Eugen és Malboroughs.

¹⁰ 1766. 16 k.

¹¹ A győri evangélikus egyházközség levéltárában levő egykorú iratok szerint, Horváth Miklós levéltáros szíves közlése alapján.

Kemenesszentmártoni lelkészkedéséről a kemenesaljai evangélikus esperesség első jegyzőkönyvéből, az apjának főesperesi egyházlátogatásáról szóló feljegyzésből van tudomásunk, időmegjelölés nélkül.¹² Feltehetően 1703 második felében és 1704-ben egy ideig működött ottan.

Vadosfai működéséről Kis-Viczay (másképp: Viczay, Wiczay, Molnár) Péter kassai magyar evangélikus prédikátornak egy leveléből így értesülünk: „... Néhai iffiabbik Aacs Mihály Uram, akadémiákról való haza jövelete után, Győri Rektor volt 1702. és 1703. lévén Magam-is Tanítványa. 1704. volt Vadosfán artikuláris helyen Predikátor, ugy 1705. is, holott a Ráczoknak kegyetlensége miatt, meg-nem maradhatván, néhai T. Török István Urral jött-volt Rosnyó-bányára, holott volt Predikátor 1706. 1707. és 1708. Melly esztendőnek Végén ment Volt Bartfára néhai T. Szirmai Miklós Uramhoz Udvari Predikátornak lévén ott 1709. egyszersmind Oskola-Mester-is. 1710. hivatott a Kassai Predikátorságra, holott a pestis következvén, tsak fél esztendeig élvén, meg-hólt, és el-temetetett a nagy Templom mellett való Kis Templomban.”¹³ Ez a levél tehát egyúttal Ifjabb Ács Mihály halálára nézve is új adatot tartalmaz.

E levelbeli közlés fontosabb adataival egyezően adja elő Ifjabb Ács Mihály életét a Rezik-féle *Gymnasiologia* is. De ennek a XVIII. század folyamán történt többszörös bővítése miatt bizonytalan, hogy tárgyunkra nézve értékesebb forrás-e, mint az előbb idézett levél.¹⁴

Visszatérve a vadosfai működésre, most már fény derült arra a feljegyzésre, amely szerint a vadosfai evangélikus gyülekezet 1716 előtti lelkészeinek egyike „Aács Mihály” volt.¹⁵ Ennek alapján eddig Idősebb Ács Mihály életrajzába próbáltak beleiktatni egy vadosfai lelkészkedést; erre ezentúl nincs szükség. Viszont mindkét új forrásunk az 1704–1705. évekre teszi Ifjabb Ács Mihály vadosfai működését.

Vadosfán nem maradhatván, a *Gymnasiologia* szerint tábori papi szolgálatot vállalt. Valószínűen Telekesi Török István lovasezredesnek volt az udvari káplánja, és ezért ment vele Rosznyóra. Ott a magyar evangélikus gyülekezet „diaconusa”, mintegy segédlelkésze lett. De úgy látszik, hogy rosznyói éveiben egyidejűen volt a fejedelem udvari főembereinek a káplánja és a rosznyói evangélikus egyház magyar lelkipásztora, illetőleg szabatosabban mondva, diaconusa.

1707 elején mint a fejedelem „udvari híveinek káplánja” kért segínyt ellátásra Rákóczi Ferenctől. Kapott is 12 köböl búzát.¹⁶ Ezt a kérést 1707. január 30-án Rosznyón regisztrálták, és Rosznyóbánya városának az instanciája követi (katonaállítási ügyében). 1707. nyarán diaconusi tisztebe történt beiktatásával kapcsolatban azt jegyezték fel javadalmáról, hogy 100 forint fizetést Rákóczi udvarától, élelmezést és ruházatot a gyülekezettől fog kapni.¹⁷

1708-ban vagy – a *Gymnasiologia* szerint – 1709-ben átmert Bártfára.¹⁸ Ott szintén kettős tisztséget viselt, Szirmai Miklós udvari prédikátora és a gimnázium rectora volt.

Az 1709-ben megjelent *Magyar theologia* című munkáját úgy tüntette fel, mintha König Frigyes János dogmatikája „szerint” készítette volna, de Ács műve ehhez képest önálló. König neve alighanem csupán általásból került a címlapra és az ajánlásba, a fautorra, Szirmai Miklósról való tekintetből. König ugyanis a német evangélikus csúcsoptodoxia egyik reprezentánsa, Szirmai Miklós pedig – kuruc külpolitikai érdekből is – az ortodoxiának volt a híve.¹⁹ Ilyenformán ez a könyv érdekes példa az íróknak a fautoroktól való függőségére.²⁰

¹² L. 2. j. Az 1706. május 17-én Kemenesszentmártonban Idősebb Ács Mihály főesperes által végzett egyházlátogatásról szóló feljegyzés: „Hoc ipso die R[everend]us D[omi]nus Michael Aachs, Junior, Pastor antehac Eccl[esi]ae Sz. Mártoniensis, per me, Seniore ordinarius admonitos esse voluit ejusdem Eccl[esi]ae Concives Spirituales...”

¹³ 1753. jan. 19. Polomkai János gömörpanyiti rektorhoz. A levél idézve az Evangélikus Országos Levéltárban Egyetemes Egyház levéltára V. 97a–c. jelzet alatti címlap nélküli adatgyűjteményben, a 12. levélen.

¹⁴ Rezik, Joannes, *Gymnasiologia Evangelico-Hungarica*. OSZK Kézirattár. Quart. Lat. 29/2. 93v–197r.

¹⁵ PAYR SÁNDOR: A vadosfai artikuláris egyházközség Rábaközben. Budapest, 1910. 33, 35.

¹⁶ „Acs Mihály, Augustana Confession levő Nag[yságo]ld Udvari híveinek Kaplannya alázatosan Instál Nag[yságo]ldnak, mivel ennek előtte az Dunantul lakván mindene el praedaltatott, meltoztassék Nag[yságo]ld Cseledgyi subsistentiajokra Kegyelmességet mutatni.” Extractus Instantiarum, 1707. jan. 30. Rosznyón kelt, 578. sz. bejegyzés. Magyar Országos Levéltár: A Rákóczi szabadságharc levéltára, II. 2. i. 2. kötet. — Vö. ESZE TAMÁS: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. Egyháztörténet I. évf. (1943) 84. — L. még: PAYR SÁNDOR: Ifjabb Aács Mihály, Okolicsányi gyóntatópapja, az ónodi gyűlésen 1707. Evangélikusok Lapja 1928. 50. lap.

¹⁷ A 14. j.-ben id. forrás, 193v. — Vö. MIKULK JÓZSEF: A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1740. Pozsony, 1917. 121. SZKALOS EMIL: A rosznyói evang. egyház története. Rosznyó, 1931. 42.

¹⁸ 193v.

¹⁹ RMK I. 1757. Solyom Jenő: Ifjabb Ács Mihály Magyar Theológiája. Lelkipásztor, 1955. 150.

²⁰ A *Gymnasiologia* szerint (l. 14. j. 196v) az Új Testamentum Ifjabb Ács Mihály által készített magyar fordítása megvolt Rotharides (bizonyára: Rotarides Mihály) gyűjteményében; hozzátartozik dicséretéhez, hogy némely énekeket németről magyarra fordított, némelyeket maga szerzett. Alig hihető, hogy Ifjabb Ács Mihály — rövid és mozgalmal életében — az addigiakhoz képest önálló Újtestamentum-fordítást készített. Ami pedig énekszerzését és énekköltésait illeti, az ő kiadványaiban jelentkező énekek eredetisége, ill. az

Ács 1710. március 3-án még mint a bártfai gimnázium rektora, 1710. április 28-án már mint a kassai magyar eklézsia lelképásztora jegyzi magát kiadványaiban.²¹ A *Gymnasiologia* szerint Kassán is összekapcsolódott gimnáziumi rektori és lelképásztori tiszte.

Halála helyéül eddig Eperjest tartotta az irodalomtörténelem. Ez az állítás Hrabowszky Györgynek a XIX. század elejéről való lelkési lexikonára támaszkodott.²² Ezzel szemben a Kassán történt haláláról és a dóm melletti kistemplomban eltemetetéséről szóló, a Kis-Viczay Pétertől származó tudósítás a XVIII. század közepéről, győri tanítványától és helybeli lelkési utódjától való, és így perdöntőnek tekintendő. Ezért mellékes a kérdés, hogy a *Gymnasiologia* erre vonatkozó és az előbbi adattal egybevágó állítása e műnek melyik bővítőjétől való.²³

Sólyom Jenő

Pásztori daljáték 1830-ból

Szirmay Sándor diákkori naplóját¹ általában nem tartják nyilván, pedig irodalomtörténetileg érdekes anyag van benne: az eperjesi Szirmay családnál házitánítóskodó, bizonyos „Clarissimus úr”² Erzsébet-napi, páros rimű felező tizenkettősben írt pásztori daljátéka.³ A szöveget tartalmazó feljegyzés két kéz írása. A második kéz, amely az első két sor kivételével bemásolta a játékot, valószínűleg éppen a preceptoré.

A darab a magyar pásztoroköltészet típusába tartozik. Irodalmunkban e műfaj divatja egészen az 1830-as évek elejéig kimutatható.⁴ „Clarissimus” műve (ha a naplóbeli beírás egykorú a megalkotás időpontjával) az utolsó periódus legvégén keletkezett. Hangvételében nyoma sincs mesterként túlfinomultságnak, inkább a keresetlenül egyszerű, de mindamellett stilisztikailag igényeskedő hang dominál benne, így közelebb áll az ún. „deákos” pásztorokölteményekhez, mint az ekkor már egyre nagyobb tért hódító szentimentálisokhoz.

De bármilyen típusról legyen is szó, abban mind megegyeznek egymással, hogy valamely gyakorlati cél, alkalomszerűség (névnap, születésnap, születésnap, szülői vagy társadalmi ünnep stb.), nem pedig a művészi érdekében keletkeznek. Szerzőik rendszeresen antik műveltségű tanárok. Ez a magyarázata annak, hogy az egyes darabok jellege különféle görög – latin mintákra emlékeztet. Meséjük általában egyszerű: pásztorok találkoznak, (dal-)versenyre kelnek egymással, végül az ünneplendő személy éltetésével fejezik be játékukat.

Jelen esetben „Clarissimus” is névnap-i köszöntőül írta a daljátékot,⁵ bármiféle kimutatható komoly írói törekvés nélkül. A mese cselekményében nincs különlegesebb leleményesség: az egész három, jól elkülöníthető részre oszlik. Az első kettőben különös tudáspróbát kell vívniük a szereplőknek, míg a harmadik „a ház úrnőjét” éltető köszöntőkkel zárul. A műfaji sablon láthatóan erős érvényesülése miatt közvetlen forrásául nehéz lenne egyetlen költeményt megnevezni. Az általánostól csupán egy tekintetben tér el: abban, hogy műve – meg nem nevezett – dallamra íródott.

Az eredeti invenciót nélkülöző tartalom helyett érdemesebb szemügyre venni a megformálás mikéntjét. A daljátékban érdekes módon keverednek a szerző deákos ismeretei a népies hatáskeresés eszközeivel. Persze, nem mindig sikeresen. A „Petri gulyás” emlegetése például épp annyira nem helyénvaló ebben a pásztorjátékban, mint amilyen furcsa egy eperjesi kanásztól „agyaras kan”-ját a „Bakony lakossá”-nak becézni. Említésre méltó, hogy a görögöknél divott – és itt a középpontba állított – találós kérdések épp úgy fellelhetőek a darabban, mint az anakreoni dalokra emlékeztető finomkodások (zöldellő berkek, patakos völgyek, selyem gypjas nyáj, nemes ménék vére stb.). Teljesen antik hatásnak tűnik a szereplők neveihez kapcsolódó állandó jelzők használata is („kis sarkantyús bojtár”, „kulcsos kecskés”, „fényesbaltás kanász” stb.).

énekek fordítóinak személye még tisztázatlan. Meglehet, hogy a RMK I. 1771-ben közzétett három ének alatt az „Sz. M.” névvel mögött – mindegy, hogy mind a három vagy csak a harmadik ének szerzőjét, ill. fordítóját jelzi-e – Ifjabb Ács Mihály akkori patrónusának, Szirmay Miklósnak a neve rejtezik.

²¹ RMK. I. 1771., 1772., 1773.

²² *Presbyterologia* Evang. Aug. Conf. Transdanubiana. 1816. Kézirat. Soproni evangélikus egyház-község levéltára, 1395. sz. 7. lap.

²³ Az Ifjabb Ács Mihályról szóló részek alapszövegének írója valószínűen Matthaides Sámuel, a lap-alji jegyzeteké Laucsek Márton.

¹ OSzK, Oct. Hung. 618.

² Aligha lehet kétséges, hogy nem eredeti névvel állunk szemben. Szirmay valószínűleg így nevezte házitánítóját. Személyére vonatkozóan az eperjesi városi levéltár Szirmay-anyaga nem tartalmaz semmit. [V. Kovács Sándor közlése.]

³ I. m. 16b–20b.

⁴ SZABÓ KÁROLY SÁNDOR: A magyar pásztoroköltemény a XVIII. sz. fordulóján. Bp. 1947. (Kézirat. MTA Irodalomtörténeti Intézet Eötvös Könyvtárának Archivuma, II. 37.)

⁵ Szirmay barátaival együtt játszotta el a következő szereposztásban: Szathmári Abris [Juhász], Szirmay Sándor [Juhászbojtár], Izsák Laci [Kanász], Dobai Ferdi [Gulyás], Szentiványi Imre [Csikós] és Szirmal [1] Gyuri [Kecskés]. E felsorolást l.: I. m. 16b.